

УДК 347.122

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-2-90-95>

Л. Ю. Бельо, старший викладач
кафедри цивільного і трудового права
Національного Університету
«Одеська морська академія»

МАЙНОВА САМОСТІЙНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ (ПРИВАТНИХ) ВІДНОСИН ЯК ОДНА ІЗ ЗАСАД ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

В статті розглядається майнова самостійність суб'єктів цивільних (приватних) відносин, а саме фізичних та юридичних осіб в національному законодавстві України та в праві закордонних країн як одна із засад цивільного права. Досліджується питання наскільки необхідний критерій майнової самостійності учасників для особистих немайнових відносин, чи є однозначною та доцільною норма, яке місце і значення посідає принцип майнової самостійності та чи є ця засада абсолютною.

Ключові слова: учасники цивільних відносин; майнові відносини; немайнові відносини; принцип майнової самостійності; юридична рівність учасників; автономія волі.

L. Yu. Belo. Property independence of subjects of civil (private) relations as one of the basis of civil law

The article deals with the property independence of subjects of civil (private) relations, namely, individuals and legal entities, according to the national legislation of Ukraine and the law of foreign countries as one of the basis of civil law. We investigate the question of how necessary is the criterion of property independence for personal non-property relations, is this norm straightforward and reasonable, which place and significance is the principle of property independence, and whether this ambition is absolute.

One of the most important characteristics of civil relations that require a clear settlement is defining features and criteria of civil relations. They were investigated by many domestic and foreign scientists. We can state that relations are civil if we have legal equality, free expression of will, property independence. However, can we say that all relations regulated by the Civil Code of Ukraine between the participants are based on the property independence of their participants and is this principle absolute? Undoubtedly, property independence as a basis is defined in part 1 of Art. 1 of the Civil Code of Ukraine of the regulation of civil relations. This Part of the Civil Code is established that civil law regulates personal non-property and property relations (civil relations), based on legal equality, free expression of will, property independence of their participants. If we analyze this norm, we can come to the conclusion that the Civil Code establishes the necessary and sufficient criteria for which the relations that they are responsible should be considered civil.

The purpose of the article is to analyze the property independence of subjects of civil (private) relations, namely, individuals and legal entities in the national legislation of Ukraine and in the law of foreign countries, and is this principle is necessary and absolute. In this article we will examine the essence of the principle on which personal non-property and property relations are based.

Key words: participants in civil relations; property relations; non-property relations; the principle of property independence; legal equality of participants; autonomy of will.

Постановка проблеми. Однією з найбільш важливих характеристик цивільних відносин, що потребують чіткого врегулювання, є її визначальні риси та критерії. Вони досліджувалися багатьма науковцями як вітчизняними, так і закордонними. Саме при наявності цих засад, а саме юридичної рівності, вільного волевиявлення, майнової самостійності, ми можемо стверджувати, що відносини є цивільними. Проте чи можна визнавати, що всі відносини, які регулюються Цивільним кодексом (далі – ЦК) України між учасниками, ґрунтуються на майновій самостійності їх учасників та чи є цей принцип абсолютним?

© Л. Ю. Бельо, 2019

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовне дослідження питання майнової самостійності особи було зроблено О.Р. Шишка, В.В. Груздевим, В.І. Борисовою, С.Н. Братусь та іншими. Порушувалось зазначене питання також іншими науковцями, серед яких слід відзначити Р.А. Майданик, Р.О. Стефанчук, М. Сібільов та В.О. Кожевнікова.

Метою статті є аналіз майнової самостійності суб'єктів цивільних (приватних) відносин, а саме фізичних та юридичних осіб в національному законодавстві України та в праві закордонних країн, а також дослідження питання необхідності та абсолютності критерію майнової самостійності учасників.

Виклад основного матеріалу. У кожній правовій, демократичній, соціально-орієнтованій державі законодавчо закріплені такі юридичні принципи правового регулювання, які відбивають та встановлюють соціально-економічні засади в державі, загальнолюдські гуманістичні цінності суспільства, відповідають моралі та очікуванням громадян. Не всі вони мають безпосереднє формальне відбиття в нормах права, але це аж ніяк не стосується однієї із засад, що є предметом нашого дослідження. Беззаперечно, майновій самостійності як засаді визначене місце у сформульованій законодавцем нормі ч. 1 ст. 1 ЦК України щодо регулювання цивільних відносин. Оскільки, у ч. 1 ст. 1 ЦК встановлено, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [1].

Якщо здійснити аналіз цієї норми, то можна прийти до такого висновку, що ЦК встановлюються необхідні та достатні критерії за якими ті відносини, що їм відповідають, слід вважати цивільними. Однак цивільними є немайнові та майнові відносини.

Майнові відносини це відносини з приводу належності (присвоєння) або використання майна – матеріальних і нематеріальних благ (речей тощо), які мають економічну форму товару. Цивільне право регулює лише ту частину майнових відносин, що мають майново-вартісний характер і засновані на юридичній рівності учасників, автономії волі та їх майновій самостійності (відокремленості). Майново-вартісний характер мають майнові відносини, які передбачають взаємну оцінку їх учасниками кількості та якості праці, втіленої в такому матеріальному благо, з приводу якого ці відносини формуються [8, с. 62].

Серед науковців немає єдиної точки зору щодо правової природи особистих немайнових прав. Щодо первинного та пріоритетного місця немайнових відносин зазначають багато вчених, серед них Стефанчук Р., що характеризує немайнові відносини як повноцінні, рівноправні та самодостатні відносини, розглядає особисті немайнові відносини як єдиний комплекс відносин та не розділяє їх залежно від зв'язку з майновими, визначає загальний пріоритет особистих немайнових відносин перед майновими, встановлює підстави включення особистих немайнових відносин до предмета цивільного права [10, с. 10-11]. І хоча включення особистих немайнових відносин до предмета цивільного права має позитивний прояв, майнова самостійність як правова засада не дотична до немайнових відносин, що є значним недоліком законодавця.

Тобто, особисті немайнові відносини – це відносини, які складаються з приводу нематеріальних духовних благ, що мають позаекономічну природу, є самостійною цінністю для їх носія, мають функціональні якості нетоварності, належать особистості як такій і від неї невіддільні. До особистих немайнових входять ті, які пов'язані з майновими (наприклад, авторські, патентні, інші види відносин інтелектуальної власності) та особисті відносини, не пов'язані з майновими (зокрема, право на життя, честь, таємницю кореспонденції тощо).

Отже, в сучасному цивільному праві існує поєднання майнових і немайнових відносин, і відповідно – суб'єктів майнових і немайнових відносин. Проте основний зміст відносин, які регулюються цивільним правом, складають майнові, тому найбільший інтерес у регулюванні цивільних правовідносин складають ті, в яких суб'єкт цивільного права виступає як власник,

коли мова йде про право власності або права на чужі речі, і як кредитор або боржник, коли розглядаються про зобов'язальні правовідносини.

Але чи можна стверджувати на всі сто відсотків, що всі відносини, які регулюються ЦК України між учасниками, ґрунтуються на майновій самостійності їх учасників? Зокрема, наскільки необхідний критерій майнової самостійності учасників для особистих немайнових відносин (хоча б для тих, які не пов'язані з майновими) [11, с. 83]. Саме тому постає багато запитань, зокрема, наскільки однозначною та доцільною є норма та яке місце і значення посідає принцип майнової самостійності серед правових засад?

Розглянемо сутність засад на яких засновані особисті немайнові та майнові відносини. Першою є «юридична рівність учасників». М. Сібільов вважає, що юридична рівність суб'єктів цивільних (приватних) відносин обумовлена тим, що у цій сфері підпорядкованість одного суб'єкта іншому є неможливою. Тут ідеться саме про юридичну рівність, яка не залежить від майнового стану учасників цивільних (приватних) відносин, що може бути нерівним (неоднаковим) [9, с. 69].

Автономія волі приватних осіб полягає у вільному розсуді та виборі чи вступати їм в майновий обіг, а якщо вступати, то з яким саме контрагентом і на яких умовах.

Майнова самостійність суб'єктів цивільних (приватних) відносин знаходить свій прояв у майновій відокремленості кожного з учасників цих відносин. При цьому, як наголошує Р. Майданик, майнову самостійність учасників цивільних відносин не слід ототожнювати з обов'язковою наявністю у них певного майна, що належить їм на певному правовому титулі [8, с. 83].

Відсутність у певного суб'єкта майна та певного титулу не тягне за собою неможливості віднесення суспільних відносин за його участю до цивільно-правових. Тобто відсутність майна або майнових прав не є перешкодою формування цивільних відносин, якщо йдеться про деякі із правочинів (безвідплатних) чи інших дій. Тому ознакою цивільних відносин слід вважати не наявність у їх суб'єктів самостійного майна, а їх майнову відокремленість один від одного [8, с. 83]. Але чи є це твердження безсумнівним?

В.О. Кожевнікова зазначає, що кожен з учасників цивільних відносин розглядається як особа, яка має відповідну майнову самостійність, власні майнові права незалежно від обсягу своєї дієздатності. Завжди можна визначити, яке саме майно належить тому чи іншому учаснику правовідносин в цивільному праві (на праві власності, володіння, обтяжене воно боргами чи ні, які майнові права та обов'язки має особа стосовно третіх осіб). Учасники цивільних правовідносин здійснюють свої майнові права безпосередньо або за допомогою інших осіб (опікунів, піклувальників, представників), що не змінює основної концепції, відповідно до якої кожен з учасників має свою майнову самостійність [7, с. 40-41].

С. Братусь вказує, що рівність учасників відносин полягає в тотожності економічної ролі, яку вони відіграють у відносинах, регульованих цивільним правом: кожен з них виступає як суб'єкт, що володіє майново-розпорядчою самостійністю щодо майна, що належить їм як власникам або закріплено за ними в оперативне управління [5, с. 7-8].

Взагалі, принципи юридичної рівності та майнової самостійності учасників цивільних відносин не випадково виділені як основоположні, оскільки рівність – це основний початок, який пронизує всю систему цивільного права. Даний принцип означає такий стан його учасників, при якому воля одного з них не залежить від волі іншої, тому що учасник самостійний у прийнятті тих чи інших рішень [4, с. 90]. Якщо говорити про майнову самостійність суб'єктів цивільного зв'язку, то вона характеризується здатністю на свій розсуд розпоряджатися належними суб'єктам економічними благами [6, с. 200].

Безумовно, принцип майнової самостійності не є абсолютним, оскільки винятки з нього законом передбачені. Наприклад, на нашу думку, до майнових відносин, що відповідають

критеріям, які закріплені у ч. 1 ст. 1 ЦК України, слід віднести й відносини щодо здійснення співвласником переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності у разі її продажу. Адже відповідно до ч. 1, 2 ст. 362 ЦК України: «У разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю<...> А продавець частки у праві спільної часткової власності зобов'язаний письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку».

Очевидно, що у цій ситуації принцип майнової самостійності не діє і суб'єкт не може на свій розсуд розпоряджатися належним йому майном (а саме часткою у праві спільної часткової власності), тому що майнова самостійність є підзалежною. Безумовно, такий випадок можна вважати обмеженням майнової самостійності особи, як і щодо розпорядження майном батьками (усиновлювачами), що укладають правочин, який не може суперечити правам, інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ч. 6 ст. 203 ЦК України). Стимувальним фактором, що обмежує дії вказаних осіб є участь Органу опіки та піклування у вирішенні доцільності відчуження, захисті прав та інтересів дітей та необхідності дозволу органу для укладення правочину.

Незрозумілим залишається те, чому однією із засад включення до предмета цивільного права особистих немайнових відносин є майнова самостійність їх учасників. Адже майнова самостійність як правова засада не дотична до немайнових відносин (хоча б до тих, які не пов'язані з майновими), що є значним недоліком законодавця. Фактично здійснюється прирівнювання особистих немайнових відносин до «квазімайнових» і створюється спроба чергового нав'язування їх залежності від майнового аспекту [9, с. 69].

У зв'язку з цим Р. Стефанчук запропонував таку редакцію ч. 1 ст. 1 ЦК України: «Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, а для майнових відносин – додатково на майновій самостійності їх учасників» [10, с. 29].

Отже, в результаті проведеного порівняльного аналізу принципу майнової самостійності фізичних осіб у національному законодавстві України, можна стверджувати, що не всі відносини, які регулюються ЦК України між учасниками, ґрунтуються на майновій самостійності. Також існують випадки, які можна вважати обмеженням майнової самостійності особи, тобто очевидно, що принцип майнової самостійності не є абсолютним. Якщо проаналізувати законодавство в романо-германській та англо-американській правових системах, то дійдемо висновку, що в праві закордонних країн майнова самостійність як окремий принцип взагалі не регулюється.

Що ж стосується юридичних осіб цивільного права, то однією з головних ознак є також майнова відокремленість (самостійність) юридичної особи.

Відповідно до чинного національного законодавства України, а саме ст. 80 ЦК України, юридичною особою є організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді [1].

Існує багато поглядів як вітчизняних, так і закордонних авторів щодо ознаки юридичної особи. На думку А. Довгерта, ознакою юридичної особи є її майнова відокремленість, що означає наявність у неї певного майна на праві власності. У главі 7 ЦК України прямо не вказується на те, що в нормальній ситуації юридичні особи – суб'єкти товарно-грошових відносин мають бути саме власниками майна. Однак уся концепція побудови ЦК України свідчить про те, що ступінь відокремленості майна, яке належить юридичній особі, має бути на рівні права власності. Тобто для юридичних осіб національного приватного права безумовною ознакою буде майнова відокремленість (самостійність) [3].

Для різних видів юридичних осіб їхня майнова відокремленість має різні прояви. Так, майнова відокремленість державних підприємств проявляється через інститут права господарського відання. Згідно зі ст. 136 Господарського кодексу (далі – ГК) України це право містить можливість володіння, користування і розпорядження майном з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, які передбачені законодавством [2].

Для державних установ як некомерційних організацій, що фінансуються з державного бюджету, правовий режим закріпленого за ними майна визначається вужчим правом оперативного управління. Відповідно до ст. 137 ГК України правом оперативного управління визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником для здійснення некомерційної господарської діяльності у межах, які встановлені законодавством, а також власником майна [2].

Що стосується інших видів юридичних осіб (приватні підприємства, колективні підприємства, кооперативи, господарські товариства, господарські об'єднання тощо), то їхня майнова відокремленість виражається у праві власності.

Якщо говорити про інститут юридичної особи у романо-германській та англо-американській правових системах, можна стверджувати, що в основному регулювання цього інституту у вказаних системах відбувається подібним чином. Попри різницю в наукових підходах і джерелах правового регулювання інституту юридичної особи приватного права у національному законодавстві України та праві закордонних країн, можна говорити, що ознака майнової відокремленості розглядає юридичну особу приватного права як щось ціле, окреме від його власників. Майно та зобов'язання юридичної особи існують відокремлено від майна та зобов'язань як її власників, так і інших підприємств.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, можна зробити висновок, що принцип майнової самостійності відіграє важливу роль для регулювання цивільних правовідносин фізичних осіб у національному законодавстві України, але тільки в тому випадку, коли йдеться про майнові відносини. Адже майнова самостійність як правова засада не дотична до немайнових відносин (хоча б до тих, які не пов'язані з майновими), що є значним недоліком законодавця. Саме тому ми вважаємо доцільним підтримати пропозицію Р. Стефанчука, який запропонував таку редакцію ч. 1 ст. 1 ЦК України: «Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, а для майнових відносин – додатково на майновій самостійності їх учасників».

В результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що існують випадки, які можна вважати обмеженням майнової самостійності особи, тобто очевидно, що принцип майнової самостійності не є абсолютним.

Якщо проаналізувати законодавство в романо-германській та англо-американській правових системах, то дійдемо висновку, що в праві закордонних країн майнова самостійність як окремий принцип взагалі не зазначається.

Що ж стосується юридичних осіб цивільного права, то однією з головних ознак як в національному законодавстві України, так і в праві закордонних країн є майнова відокремленість (самостійність) юридичної особи, однак ця ознака не може ототожнюватися з майновою самостійністю як правовою засадою.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

2. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18-22. Ст. 144.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : станом на 2004 р. / А. Довгерт, Н. Кузнецова, В. Луць та ін. ; за ред. А. Довгерта. Київ : Істина, 2004. 928 с.
4. Борисова В.І. Тенденції розвитку цивільного права як галузі приватного права : монографія. Харків : Приватне право, 2013. № 1. С. 81-93.
5. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве : монография. Москва : Юриздат, 1947. С. 124-152.
6. Груздев В.В. Гражданско-правовой принцип равенства : монография. Томск : Вестник Томского государственного университета, 2017. № 418. С. 199-201.
7. Кожевникова В.О. Принципи цивільного та сімейного права : порівняльно-правовий аспект : монографія. Харків : Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, 2013. № 6-1. С. 39-43.
8. Майданик Р.А. Цивільне право : Загальна частина. Т. 1 : Вступ у цивільне право. Київ, 2012. 472 с.
9. Сібільов М.М. Предмет приватного (цивільного) права. *Право України*. 2014. № 6. С. 66-74.
10. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 41 с.
11. Шишка О.Р. Критерії визначення цивільних відносин у предметі цивільно-правового регулювання : монографія. Харків : ХНУВС, 2016. С. 82-87.